José Ferrandis Montesinos
Antonio Sáez Landete

L'Antic Ajuntament

Història, etnologia i arquitectura civil a Aldaia

A Juan José Ferrandis Martínez,
in memoriam

Col·lecció Llotgeta de Patrimoni Local

4

AJUNTAMENT D'ALDAIA
mupa museu del palmito d'aldaia Casa de la Llotgeta
Cultura VIVA a aldaia
GENERALITAT VALENCIANA Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

José Ferrandis Montesinos
Antonio Sáez Landete

L'Antic Ajuntament

Història, etnologia i arquitectura civil a Aldaia

Edita: Ajuntament d'Aldaia

Alcalde: Guillermo Luján Valero

© Del text: José Ferrandis Montesinos i Antonio Sáez Landete

© D'aquesta edició: Ajuntament d'Aldaia / Servei de Cultura-MUPA

Coordinació editorial: M. Francisca López Sanchis i Francesc Martínez Sanchis

Correcció lingüística: Oficina de Promoció del Valencià

Traducció a l'anglès: Robert Peat

Disseny: Collage-no coop.v. (València)

Fotografies: José Ferrandis Montesinos. Arxiu Municipal d'Aldaia

Gràfics: Antonio Sáez Landete

Dibuixos: David Fernández Cervera

Impressió: Cograf

Dipòsit legal: V-2241-2019

ISBN: 978-84-09-13220-1

SUMARI

1. Introducció 8

2. El context històric-urbanístic 10

3. Les intervencions arqueològiques 18
   3.1. L'arqueologia sobre l'arquitectura 19
   3.2. L'arqueologia del subsol 30

4. Resultats arqueològics 32
   4.1. La sénia 33
   4.2. L'almàssera / molí 35
   4.3. Les sitges 38
   4.4. Habitatge de l'agutzil - Calabós 40
   4.5. La "riuà" de 1957 44
   4.6. El forn 45

5. Altres edificis civils històrics del poble 48
   5.1. La Casa de la Llotgeta 49
   5.2. La Casa del Bollo 51
   5.3. La Cisterna 53

Bibliografia i fonts 57
Sinopsi castellà 59
Sinopsi anglès 61

Guillermo Luján Valero
Alcalde d'Aldaia

Empar Folgado i Ros
Regidora de Cultura

Sempre hem tingut ben present que els pobles que caminen i aposten pel benestar i per la dignitat saben apreciar el llegat rebut, aprofitar-lo i fer-lo servir per avançar. El patrimoni és l'herència cultural del passat transmesa a les generacions actuals. En ell es conjuguen història, cultura, art i tradicions amb sentiments d'identitat i pertinença. Per això cal treballar per la valoració del patrimoni com un recurs compartit del present i salvaguardar-lo per les generacions futures.

Des de l'Ajuntament treballem per conservar la relació de les persones amb el nostre patrimoni material i immaterial a través de diverses accions. Una d'elles ha estat la restauració arquitectònica d'edificis d'interés històric com el campanar de l'Església de l'Anunciació, la Cisterna d'Aigua del segle XVII, el Centre de Convivència-Casa del Bollo, la Casa del Tio Carmelo, la Casa Coladors o la Casa de la Llotgeta que alberga el MUPA. O la preservació de manifestacions de tradicions tan genuïnes com la Baixà dels Crist dels Necessitats, el Cant de la Carxofa o el Tribunal de la Séquia del Comuner.

Juntament a això, s'està fent una important labor de recuperació mitjançant l'edició d'estudis d'història i patrimoni, com les sèries dels Premis d'Estudis d'Història Local i de la Col·lecció Llotgeta de Patrimoni Local, així com monografies específiques com les del projecte "Para l'Orelleta", en el qual hem conjugat la nostra cuina (orelletes, sopà i pimentó amb tonyina) amb la recuperació de danses i cançons populars locals i de compositors representatius d'Aldaia. Obres totes elles imprescindibles i necessàries.

L'opuscle "*L'Antic Ajuntament. Història, etnologia i arquitectura civil a Aldaia*", dels arqueòlegs José Ferrandis i Antonio Sáez, conjuga els dos components esmentats. D'una banda, un patrimoni recuperat a través de la intervenció arqueològica i la restauració arquitectònica de l'edifici i la seua conversió en el modern Centre Gent Jove, on s'ubica l'emissora Aldaia Ràdio; i d'altra, la narració de la seua pròpia història mitjançant la investigació. Fet que es completa amb l'exposició "L'Antic Ajuntament: redescobrint el nostre patrimoni", produïda pel Servei de Cultura, oberta en el nou Espai d'Art Plaça Major, que rep el nom de l'antiga plaça hui anomenada de la Constitució.

L'edifici anomenat popularment "Antic Ajuntament", situat a la plaça de la Constitució, va ser el centre de la vida administrativa d'Aldaia durant part dels segles XIX i XX. Gràcies a la seua intervenció s'ha rescatat una part de la memòria etnològica d'Aldaia i uns valors patrimonials fins ara desconeguts. I cal felicitar als seus autors pel seu acurat treball de recerca i retrobament.

La present obra resum alguns dels pilars que sostenen el nostre concepte de patrimoni compartit, en el qual, a més de la recuperació, preservació i la investigació, volem acostar la ciutadania d'Aldaia al patrimoni local d'una manera amena i divulgativa descobrint i posant en valor els nostres tresors culturals.

1
Introducció

L'edifici anomenat popularment com "Antic Ajuntament", situat en l'extrem occidental de l'actual plaça de la Constitució, és un dels edificis civils més coneguts del municipi d'Aldaia. Durant més d'un segle va ser la seu del consistori i epicentre de la vida administrativa del poble. Però no sempre va ser ajuntament.

En l'actualitat, ja entrat el 2019, se'ns presenta, després de la seua intervenció tant arquitectònica com arqueològica, com un mosaic d'informació que ens permet recuperar, d'una banda, part de la memòria etnològica recent d'Aldaia, i, per una altra, un edifici amb una història i uns valors patrimonials fins llavors desconeguts.

Després de l'aplicació de la Llei Valenciana del Patrimoni Cultural, per la qual s'obliga a aplicar metodologia arqueològica a tot edifici bé amb certs valors històrics o arquitectònics, bé per trobar-se en un "Nucli Històric Tradicional" –com ha sigut el cas– els resultats han oferit agradables sorpreses que han permés rehabilitar l'edifici tenint en compte el seu passat històric.

L'objectiu del present opuscle no és més que exposar d'una forma clara i ordenada els principals fruits de l'esmentada intervenció, ja que no tots els resultats de la mateixa han pogut ser "posats en valor" o reflectits en la rehabilitació de l'edifici.

Centre Gent Jove, edifici restaurat on abans s'ubicava l'anomenat popularment "Antic Ajuntament".

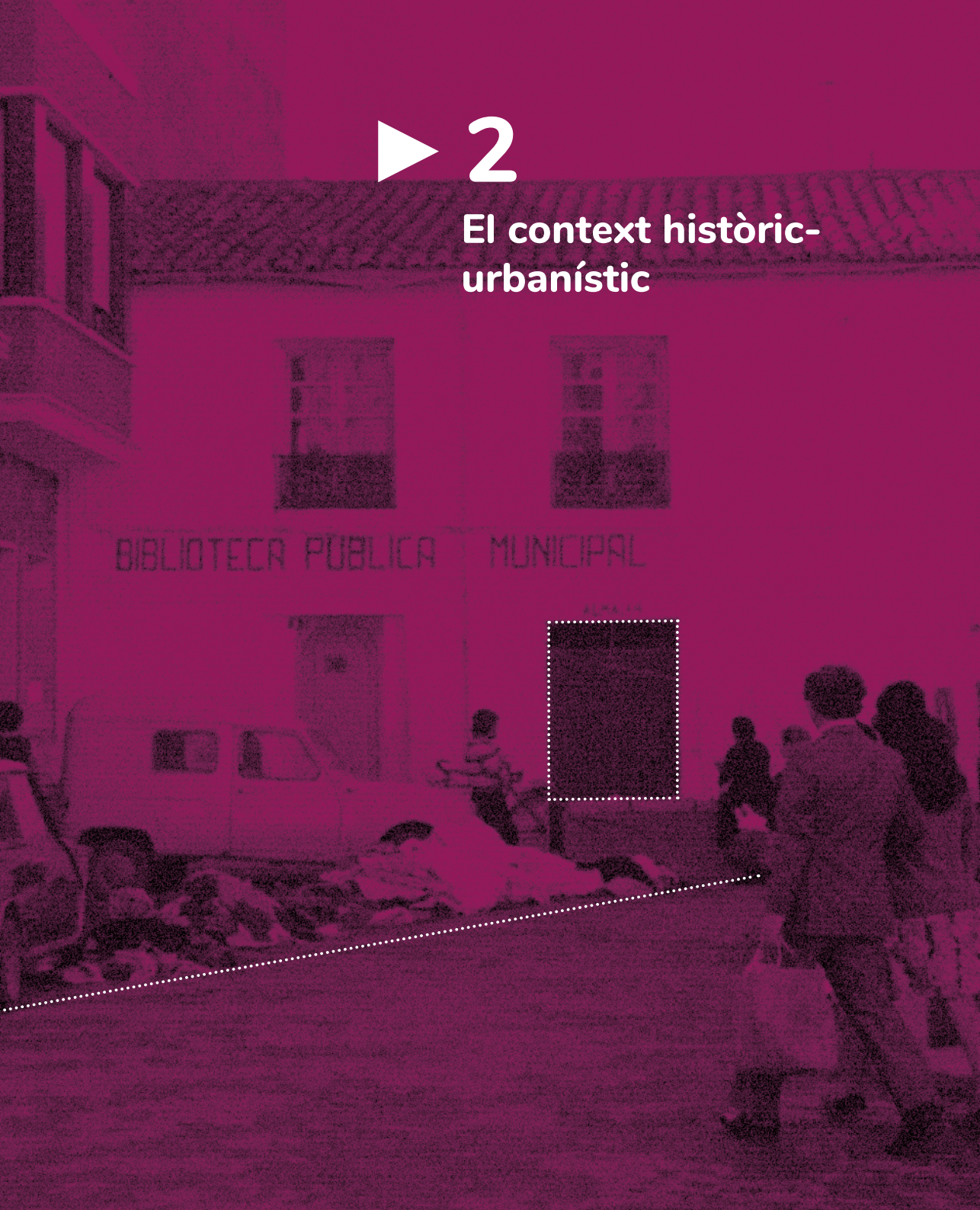

2

El context històric-urbanístic

La Casa Consistorial es va situar durant la segona meitat del segle XIX en la part alta d'una casa situada en l'anomenada llavors Plaça Major. Aquesta va ser el germen de "l'Antic Ajuntament" que hui coneixem. Anteriorment es trobava en la planta primera d'un altre edifici situat on hui s'alça el "Nou Ajuntament". Aquell edifici albergava en la seua planta baixa el mercat, en el seu subsol la cisterna i, durant el segle XVIII i part del XIX, el pòsit o almodí municipal per a la custòdia del forment que es produïa en el secà d'Aldaia. També en ella tenia habitació l'agutzil del poble.

Imatges del vell Edifici Consistorial, on estava també el Mercat, la Cisterna i, anys després, la Biblioteca. Anys 1973 i 1990, respectivament.

Pel que sembla, aquella *cambra* sobre el mercat i almodí es va quedar xicoteta per a realitzar les seues funcions el *consell municipal*, havent-se de traslladar el consistori a la casa de la Plaça Major. La inscripció en l'antiga bústia del poble, col·locada en la façana d'aquesta casa, corrobora que en 1886 el consistori ja estava en aquesta nova ubicació.

No obstant això, el consistori únicament va ocupar la planta superior, mentre que la planta baixa va continuar sent d'ús domèstic de diversos veïns particulars. A les dependències municipals s'accedia a través d'un vestíbul i una estreta escaleta. El cos que quedava a la seua esquerra, en la planta baixa, es destinava a usos relacionats –com més tard es desenvoluparà– amb la gestió

de productes agrícoles, destacant la presència de sitges i un molí. El cos que quedava a la seua dreta era un habitatge. Aquesta casa compartia mitgera, en el seu flanc oriental, amb un forn, que més tard el consistori adquiriria per ampliar les seues dependències.

FINS A FINALS DE S. XIX

- SÉNIA
- ALMÀSSERA / MOLÍ
- FORN DE LA SENYORÍA
- HABITATGE
- SITGES I MAGATZEMS

L'entramat urbà d'aquell segle XIX era molt diferent a com hui dia es presenta, encara que els aldaiers i aldaieres més majors encara recorden detalls d'aquell urbanisme, ja que les principals transformacions es van donar en els anys 60 del segle XX, entre les quals va destacar l'enderrocament d'una illa sencera en el centre de la població. Fins a aquell moment Aldaia a penes havia canviat respecte al segle XIX.

L'esmentada Plaça Major es limitava a l'espai que existia entre l'inici dels carrers Major, Sant Antoni i Aparici (hui Pablo Iglesias) en els seus costats oest i nord, presidint-la el Consistori, el campanar de l'església i un palauet noble. En el seu costat est existia una illa que, a través de dos carrerons, s'unia a una altra plaça. El carrer més septentrional es va anomenar, durant el segle XVIII i part del XIX, carrer de la Torre; mentre que la més meridional es va dir carrer de la Pilota, ja que en ella es jugava al popular joc valencià. Ambdues desembocaven en la plaça des d'on partia el carrer dels Coladors, anomenada popularment durant el segle XIX "placeta de Baix" o "de les Moreres". Ja en el segle XX va passar a dir-se plaça del Pare Guzmán. És possible, en conseqüència, que la plaça Major també fora popularment dita "placeta de Dalt" durant el segle XIX, encara que no existeix constància escrita d'això. Entre la placeta de Baix i l'edifici del Mercat existia un xicotet tram de carrer que es va denominar "plaça de la Cisterna".

L'evolució històrica de tal entramat es va mantindre pràcticament inalterada fins a l'enderrocament d'aquella illa central. Únicament s'havien canviat els noms de les vies. Així, el carrer de la Torre va passar a dir-se popularment "carreró del Sastre" i la plaça Major es va rebatejar, durant el franquisme i com tantes altres places majors de pobles i ciutats, com Plaza del

Caudillo. El carrer de la Pilota va passar a dir-se carrer del Mestre Giner, perdent a més la funció de trinquet. I el carrer Major es va redenominar Calle de los Mártires.

Imatge aèria de 1956, on s'aprecia encara l'urbanisme de principis de segle xx, destaca l'illa central que hui ocupa la plaça de la Constitució.

Tal com s'ha avançat, a la fi dels anys seixanta del segle xx l'ajuntament va decidir derrocar l'illa que separava totes dues places creant el gran espai rectangular que hui ordena el centre del municipi. Amb l'arribada de la democràcia la Plaza del Caudillo passà denominar-se Plaça de la Constitució, i a principis dels anys noranta es va reurbanitzar adquirint la fisonomia actual.

Imatge de l'any 1986 on encara s'aprecien les restes de la desapareguda illa central.

Imatge de l'any 1994 on s'aprecien les obres de reurbanització de la plaça.

No obstant això, algunes de les plaques de carrer d'aquell conjunt de carrerons i placetes de principis de segle XX van romandre col·locades en les façanes de les cases d'aquella illa fins al dia del seu enderrocament, malgrat el canvi de noms en temps de Franco.

L'arqueologia practicada en l'antic ajuntament ha pogut recuperar dos d'aquelles plaques, que s'ha deduït van estar a la casa més oriental d'aquella illa. Coneixem el nom del seu propietari: José Martínez, que la va deixar en herència a la seua única filla; Rosario Martínez Benlloch "la Maganta", a qui l'ajuntament va adquirir a la fi d'aquells anys seixanta.

En aquells dies Aldaia estava experimentant un creixement tant físic com demogràfic brutal, fruit de l'èxode poblacional de les zones més deprimides d'una Espanya que encara patia els símptomes de la postguerra cap a les principals ciutats i zones pròximes a la costa. Això va portar aparellat un "desarrollismo" urbanístic que farà, d'una banda, créixer al municipi de forma exponencial, i, per una altra, alterar la fisonomia arquitectònica que fins llavors el caracteritzava. Aquella situació farà que l'ajuntament haja d'ampliar, al seu torn, les seues dependències. És per això que adquirirà el forn annex a la seua seu i l'habitatge contigu, on vivien precisament els forners. Anteriorment també havia adquirit l'ala esquerra per a destinar-la a habitatge de l'agutzil.

Una vegada consumada la compra del forn i de l'habitatge dels forners, l'ajuntament va decidir realitzar una profunda remodelació de tot el conjunt, format en origen per la casa (tant la planta baixa com la planta primera) on es va situar el consistori en el segle XIX i el forn annex. No obstant això, aquella obra, realitzada l'any 1968, no va respectar els valors arquitectònics de cap dels immobles, utilitzant-se fins i tot enderrocs per a segellar pous situats en les plantes baixes i realçar el nivell del sòl, sobretot el del forn que era més baix. Entre aquells enderrocs es trobaven les restes de la casa de Rosario Martínez, ja que va ser durant l'excavació d'un dels pous quan es van trobar les plaques de carrer que van estar en la façana de l'immoble que li va llegar el seu pare. És a dir, que l'enderrocament i la remodelació de l'Antic Ajuntament van ser quasi coetanis, i els enderrocs del primer van servir per a les obres del segon.

També es van trobar restes de números d'alguns habitatges que cal suposar van pertànyer a la resta de cases d'aquella derruïda illa. Per la seua tipografia s'adscriuen a principis de segle XX.

Finalment es van trobar restes de dues peces ceràmiques, una mica més antigues, indicant l'execució de sengles joves.

Literalment resaven:

"AQUÍ MATARON A JOSÉ SANCHIS, EN 13 DE OCTUBRE DE 1846 ... EDAD DE 21 AÑOS. RUEGUEN A DIOS POR SU ALMA"

"... Y VEC... MUERTO ALEV[OSAMENTE LA] NOCHE DEL 1º ... DE 1864. DE 18 AÑ[OS]. SUS DESCONS[OLADOS]. EN EL SITIO DE ... .NTO, FIJAN DE ... . [RUE]GUEN Á DIOS P[OR SU ALMA]"

Es desconeix el lloc exacte que van ocupar aquestes plaques, però se suposa que degueren estar en la façana d'alguna de les cases derrocades de la plaça, perquè van acabar en la mateixa destinació (el pou reblit) que les plaques de carrer i números ceràmics ja esmentats.

Tampoc es coneix la causa exacta de sengles infames esdeveniments, però bé es va deure a causes polítiques dins d'un enfrontament entre faccions liberals i carlistes, bé a simples ajustos de comptes. Recordem que el segle XIX va ser un dels més bel·licosos que es recorden, on els famosos "pinxos" (sicaris) campaven per tota l'Horta realitzant encàrrecs, amén de les nombroses conteses que es van produir; primer les napoleòniques (1808-1814), després les carlistes (1833-1876) i finalment les cantonals (1873-1874).

Després d'aquella remodelació de 1968, en la qual es van unificar i homogeneïtzar casa i forn, el consistori va passar a tindre unes dependències que ocupaven la totalitat del conjunt, unificant al seu torn sengles façanes en un únic estil i color.

Així, en l'ala esquerra, on ja existia l'habitatge de l'agutzil i la presó, es va acabar per instal·lar la policia municipal després de la jubilació de l'agutzil.
La part central, on anteriorment vivien els forners, es va transformar en oficines. El forn pròpiament dit, així com tots els seus elements com a mostrador, zona de pastat, alcabó, etc., va ser derrocat per a donar pas a una diàfana sala d'exposicions. I la part superior de tots dos edificis es va unir per a destinar-se a despatxos, entre ells el de l'alcalde. En aquella zona es va obrir una gran porta i es va col·locar un balcó d'igual forma al del forn, i es van encegar les finestres obrint-se altres noves.

També en la planta baixa es va eliminar la porta de l'habitatge dels forners que s'obria a la plaça, obrint-se al seu lloc noves finestres que no van respectar la forma i gràcia de les originals, col·locant biguetes metàl·liques i ocultant els arcs de rajola que les caracteritzaven.

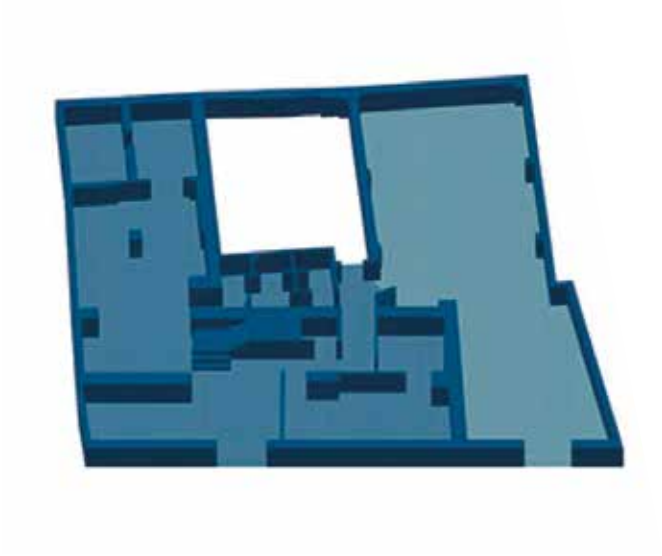

A PARTIR DE 1968

DEPENDÈNCIES MUNICIPALS

SALA D'EXPOSICIONS

3

Les intervencions arqueològiques

Seguint les directrius dels Serveis Territorials d'Arqueologia de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, es van realitzar dos tipus d'intervencions arqueològiques: l'arqueologia mural o vertical sobre els murs de l'antic ajuntament i l'arqueologia de subsol.

Els resultats van ser realment positius, ja que van servir perquè isqueren a la llum elements patrimonials de gran interés històric i, sobretot, etnològic del passat d'Aldaia, a més de poder documentar i aplicar a la intervenció arquitectònica els resultats de l'arqueologia mural.

3.1. L'arqueologia sobre l'arquitectura

La Llei de Patrimoni Cultural Valencià, conscient de la importància de la possible pèrdua de valors o elements històrics en les rehabilitacions arquitectòniques d'edificis antics, va incloure en el seu articulat l'obligatorietat d'aplicar l'arqueologia de forma preventiva sobre els murs d'aquests edificis.

Per al cas de l'Antic Ajuntament aquest tipus d'arqueologia ha resultat determinant per a recuperar part de l'aspecte original que va tindre la casa en els seus orígens a la fi del segle XVIII i durant tot el XIX.

En el seu interior s'han recuperat dos immensos arcs realitzats amb rajola, la datació de la qual s'adscriu al segle XVIII. El primer d'ells estava totalment desdibuixat en haver-se instal·lat les dependències policials baix la seua llum, després d'haver-se construït parets i portes que pràcticament l'ocultaven de forma quasi íntegra. Després de la retirada de les instal·lacions va aparèixer l'arc amb tota la seua magnificència en un excel·lent estat de conservació que, no obstant això, ha hagut de sotmetre's a treballs de precisió per a recuperar tota la seua grandesa arquitectònica i constructiva.

El segon arc era més evident vist des del pati, però estava totalment ocult i encegat per la seua part interior, situat enfront de l'antic habitatge de l'agutzil i la presó. A través de l'arqueologia es va poder comprovar que es va encegar durant el segle XIX, encara que es va deixar un portell per a accedir a l'espai contigu. De forma més severa que l'anterior es va sotmetre a un procés de recuperació integral. Així mateix, es va modificar el projecte arquitectònic de recuperació integral de l'edifici per a respectar l'ample i alt de l'arc i poder posar-lo en valor en tota la seua potència.

Així, durant les obres s'ha decidit deixar els arcs diàfans; el primer presidint la nova sala d'exposicions, fent al seu torn de nexe entre la casa original que s'obri al carrer i l'ala esquerra dedicada a molí. Sala que s'ha anomenat "Espai d'Art Plaça Major" recuperant així el nom original de la plaça on s'alça l'edifici. El segon arc s'ha restaurat i s'ha instal·lat un gran tancament de vidre, oferint llum natural a aquest espai expositiu des del pati central.

El segon arc era, a més, el sostre o part central d'una almàssera o molí, per la qual cosa l'actual pati era antany també una zona de treball relacionada amb el camp que estava, tanmateix, coberta.

També en la planta baixa s'han restaurat els forjats, que són del segle XIX, amb especial incidència en les grans bigues carregadores que divideixen l'espai en dos navades. Aquestes bigues se sustenten per tres grans pilars de rajoles massisses.

L'escala original que donava accés a la planta superior ha hagut de ser eliminada perquè no complia la normativa actual de seguretat: era massa estreta i empinada. No obstant això, a través de l'arqueologia va poder documentar-se que aquesta escala va ser remodelada primer a principis de segle XX i decorada amb rajoles hidràuliques de fabricació local; concretament de la fàbrica de F. Puchades. L'esmentat paviment, que formava un xicotet replà a l'inici de l'escala, malgrat el seu pèssim estat de conservació *in situ*, ha sigut recuperat i restaurat. Finalment, va ser remodelada juntament amb la resta de l'edifici en 1968.

En la planta primera s'han recuperat també tots aquells elements originals de la casa que la remodelació de 1968 va alterar o va ocultar. Així, cal destacar una de les portes originals que s'obria cap a l'interior de l'immoble. Així mateix, s'ha alliberat una columna de ferro colat oculta dins d'un pilar en la mateixa planta, de finals de segle XIX o principis del XX procedent quasi amb tota seguretat d'algun enderrocament de València.

També s'han recuperat els forjats originals de finals del segle XIX, realitzats amb la tècnica del popular "revoltó" de rajola sobre biguetes.

Finalment, s'han recuperat les cobertes típiques de tots dos edificis –casa i forn– adaptant-les a la normativa actual d'eficiència energètica. Sobre les mateixes

s'han col·locat les típiques teules morunes de qualsevol casa de poble.

No obstant això, la planta primera del que fora el forn s'ha decidit, després de la seua restauració, deixar-la sense fals sostre per a mostrar la tècnica constructiva d'una coberta típica d'una casa de poble de l'Horta, amb el seu entrebigat de fusta i rajoles planes.

Així mateix, es va aplicar l'arqueologia mural en sondejar l'estat de conservació del forjat de la primera planta. La sorpresa va vindre en trobar, en el que va ser la cambra destinada a arxiu, un preciós paviment hidràulic en excel·lent estat de conservació.

Com la zona on es va trobar estava destinada, segons els nous usos de l'edifici, a situar una escala de servici per a pujar a l'altell, que a més anava a estar tancada al públic, es va decidir desmuntar-lo i recol·locar-lo en l'entrada principal de l'edifici de la planta baixa.

Aquest paviment hidràulic, igual que el trobat en el xicotet replà de l'escaleta d'accés al primitiu consistori, estava fabricat a Aldaia per F. Puchades i es degué col·locar a principis de segle XX, en temps de la República.

Imatges en detall d'alguns taulellets trobats durant els treballs arqueològics.

Respecte a la façana, es va repicar íntegrament per la cara interior, tant en la planta baixa com en la superior, oferint una sèrie de buits que no eren sinó les portes i finestres originals de la casa abans de la seua ocupació pel consistori en 1886 i que la posterior remodelació de 1968 es va encarregar d'alterar de forma molt severa. Curiosament, la planta baixa estava realitzada íntegrament amb rajoles, mentre que la planta primera alternava la rajola amb la maçoneria de pedres del secà i fang argilós. Això indica que la casa es va construir amb materials nobles i que el seu propietari tenia cert poder adquisitiu. També la qualitat constructiva dels arcs ens indicava el mateix.

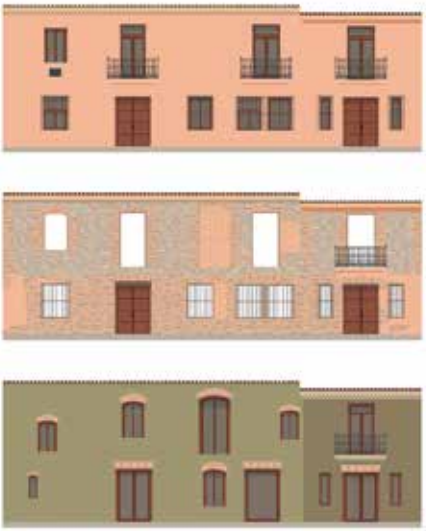

Estat inicial, durant el procés de documentació i estat final de les façanes.

En el seu exterior es va realitzar el mateix procés d'eliminació de lluïts, confirmant que en origen no existien balcons a la casa. L'únic buit gran que s'obria en origen en la planta superior seria per a col·locar una escorriola sobre el mateix i pujar i baixar sacs de garrofes, tabac o melons, tal com encara s'aprecia en alguna casa d'Aldaia.

La major sorpresa va aparèixer, no obstant, en intervindre en el mur mitger existent entre la casa i el forn. Com ja s'ha introduït, en aquesta zona de la casa vivien els forners. La família Ruiz va ser l'última a regentar el forn; i Pepita i Juana Ruiz les últimes forneres. Però la intervenció arquitectònica de 1968 va ocultar tot vestigi d'aquell habitatge. L'arqueologia ha pogut documentar que tot el mur de la segona navada estava ocupat per una gran ximeneia o fumeral, que faria les vegades de llar i de cuina. A l'altre costat del mur estava el forn pròpiament dit, amb el seu despatx de pa, la seua zona de cocció, de pastat, el seu magatzem de llenya, etc.

Aquest mur estava alçat amb la tècnica de la tàpia de terra calicostrada, de clar origen medieval i tècnica mudèjar. Això va portar a corroborar el que la historiografia local indicava: que en aquest emplaçament se situava el "forn de la senyoria". És a dir, que el forn que es va clausurar en 1968 era el mateix, o almenys ocupava el mateix espai, que el tardomedieval. Encara que aquest punt es desenvoluparà més endavant.

També en la zona intermèdia de l'antic forn va aparèixer l'empremta de l'escala de l'alcabó o zona d'apilament de la llenya que alimentava el forn.

Finalment, en l'altell de la casa, un lloc a penes accessible i que en origen seria una xicoteta cambra, es van documentar uns dibuixos i inscripcions del segle XIX (1889, s'indica), realitzats alguns d'ells potser per un xiquet o adolescent, on sembla representar-se un *via crucis*, un sol i una lluna amb el text davall de cadascun d'ells "Sol, sigue tu camino. Luna, alumbra de noche", xiprers i diversos elements

vegetals, animalets, un vaixell tripulat per un home i una dona, i uns graciosos personatges.

Una inscripció sembla indicar "cuarto de arresto", mentre que una altra resa "Jaime Sapena Domínguez. Día 20 Enero. Cheste".

El fet d'existir també incisions sembla indicar que, en efecte, aquella seria la primera presó municipal d'Aldaia ("cuarto de arresto") situada en aquesta casa a la fi del segle XIX, de forma prèvia a la construcció a principis del XX del calabós amb la porta que s'ha pogut conservar al costat de l'habitatge de l'agutzil en la planta baixa.

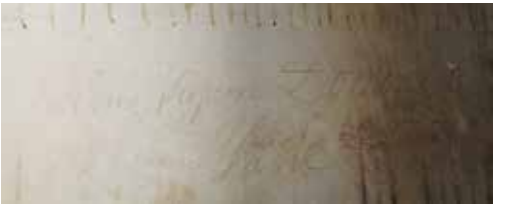

3.2. L'arqueologia del subsol

De forma complementària a l'arqueologia mural es va aplicar l'arqueologia de subsol; l'arqueologia convencional que es ve aplicant a tot centre històric de qualsevol municipi de la Comunitat Valenciana des de l'any 1998.

La premissa ve determinada per l'article 62, on s'especifica que: "... per a la realització d'obres o un altre tipus d'intervencions o activitats que impliquen remoció de terres, siguen públiques o privades [...], en tots aquells àmbits en els quals es conega o presumisca fundadament l'existència de restes arqueològiques o paleontològiques d'interés rellevant ...", s'ha d'aplicar l'arqueologia.

D'aquesta manera, es va decidir indagar en el subsol de sengles edificis (casa i forn) amb l'objectiu de documentar possibles restes de l'origen d'Aldaia.

Aldaia, com el seu propi topònim indica, és d'origen islàmic i està format per l'article *al* -la o el- i *dayaa* –assentament tribal-, la qual cosa ve a significar "xicotet poblat o llogaret format generalment i en origen per membres d'una mateixa família o clan musulmà".

El nucli urbà degué situar-se al costat de la també islàmica séquia de Benàger i Faitanar, d'origen berber –nord-africà-, construïda i gestionada per membres del clan o família *Agger*. Per això, en el seu origen degué denominar *Beni-Agger* i, amb el temps, evolucionà a l'actual forma valenciana Benàger.

Es desconeix el moment de la fundació d'Aldaia –motiu pel qual es fa necessària l'aplicació de l'arqueologia–, però bé podria haver-se produït cap al segle x de forma paral·lela al gran creixement econòmic lligat al desenvolupament de l'agricultura que va experimentar València dins del període del Califat de Còrdova. Moment en el qual també es construiria la séquia de Benàger així com la major part de la xarxa d'irrigació de l'Horta de València.

Recordem que l'Horta ja va comptar amb unes infraestructures hidràuliques en temps dels romans, però essencialment estaven destinades a portar l'aigua a les ciutats (en el nostre cas a *Valentia* i a *Saguntum*) més que per a irrigar terres. El món romà es va caracteritzar pel desenvolupament dels cultius de secà, especialment el cereal, la vinya i l'olivera.

La séquia de Benàger, una vegada construïda, vindria a marcar el límit entre l'horta o zona de regadiu de la zona de secà, seguint una corba de nivell relativament paral·lela al mar. Aldaia s'assentaria al costat de la sèquia, de la qual prendria aigua, però en la seua part més alta; és a dir, que el nucli primitiu es trobaria des de l'actual carrer de la Sèquia –per on encara hui discorre Benàger- cap a l'oest.

També existeix documentació de mitjan segle XIII, després de la conquesta cristiana de València a mans de Jaume I, que parla de l'existència d'una torre en el "lloch d'Aldaya". El que ve a significar que Aldaia s'hauria transformat en una de les alqueries islàmiques, dotades de torre defensiva o de guaita, que defensaven bilateralment a la ciutat de València, anomenada llavors *Balansiya*. Ja no seria un xicotet llogaret (*dayaa*) sinó un xicotet poble (*qariaa*) amb un important lot de terres baix la seua gestió agrícola. Aquesta transformació segurament es va donar en temps dels almoràvits (segle XII), moment en el qual es documenta un important augment demogràfic a València associat a un període de més de 50 anys de pau.

No es coneix el lloc exacte de la torre ni l'extensió que aquell nucli islàmic tindria, però és possible que s'alçara en els voltants septentrionals de l'actual plaça de la Constitució, si prenem en consideració la referència de l'esmentat "carrer de la Torre".

Siga com siga, es feia peremptori excavar en el subsol de l'antic ajuntament per a eixir de dubtes. No obstant això, els resultats en aquest aspecte van ser negatius: no es van documentar restes d'hàbitat de cronologia islàmica. El que ens porta a determinar que el nucli original islàmic d'Aldaia se situava en un espai encara per determinar entre l'Antic Ajuntament (en aquells dies perifèria) i el carrer de la Séquia.

Dit això, tampoc cal menysprear la idea que l'origen d'Aldaia fora un assentament romà, potser una vila romana. Molts dels assentaments islàmics van aprofitar preexistències romanes per la seua bona ubicació (sempre lleugerament elevats i prop de fonts d'aigua) i per trobar-se al costat de vies de comunicació. Aldaia es troba en un punt intermedi entre Torís, València, Llíria i Sagunt, els principals assentaments, grosso modo, de la zona en temps romans.

Recordem que València es va fundar en el segle II a. C. durant la República Romana (les restes de la qual són visitables en el Centre Arqueològic de l'Almoina) i al seu voltant es van construir nombroses viles per a explotar les fèrtils terres del seu entorn. La major part d'aquestes viles, no obstant això, es van alçar ja en temps de l'Imperi Romà, entre els segles I i III d. C. Però així com l'arqueologia romana de les ciutats es coneix relativament bé, el tema de les viles que es van construir en àmbit rural continua sent una de les assignatures pendents de l'arqueologia valenciana.

Només l'arqueologia futura podrà traure'ns de dubtes si Aldaia és, en efecte, en origen un assentament islàmic o té, per contra, un antecedent romà baix de dit llogaret o aldea.

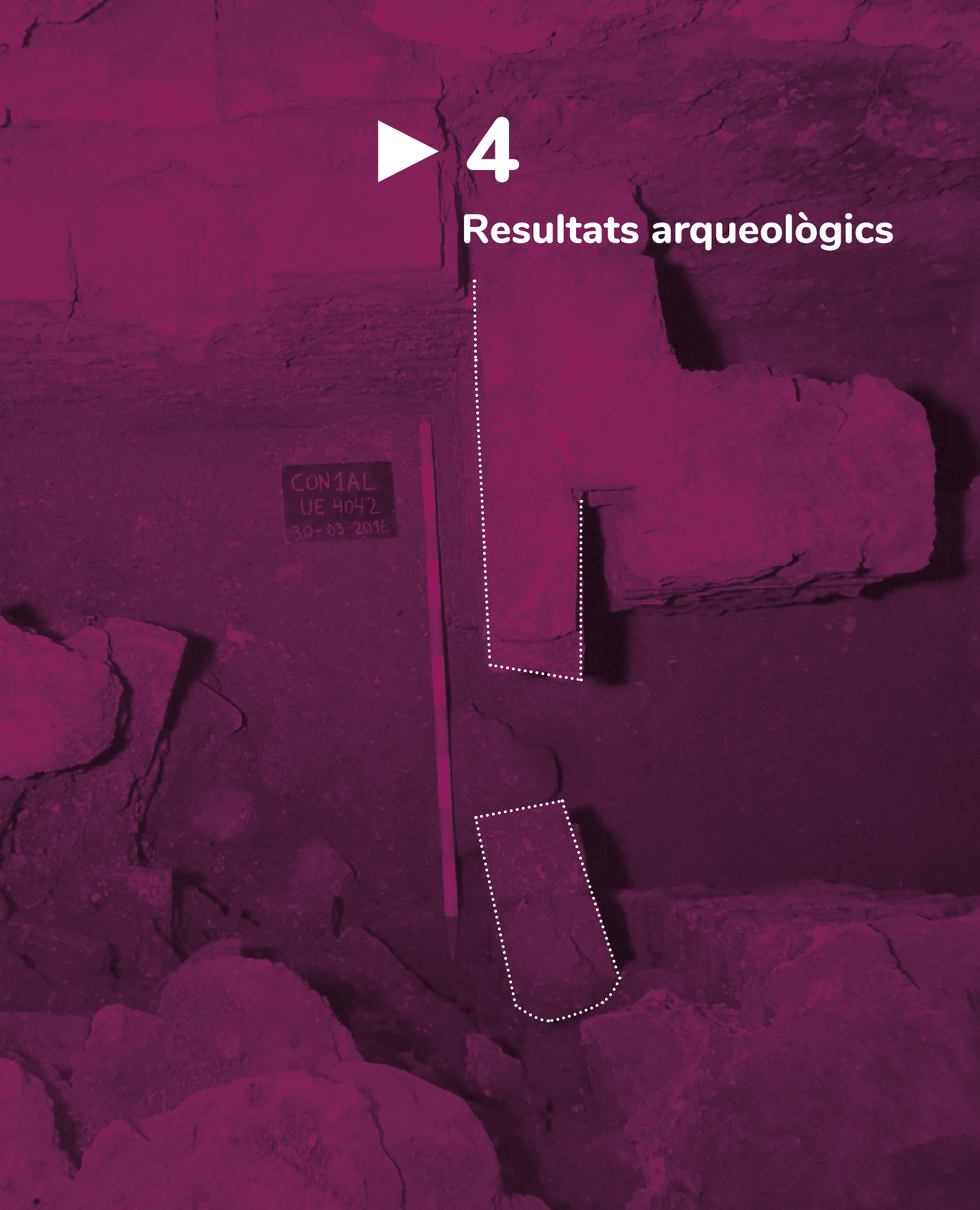

4
Resultats arqueològics

4.1. La sénia

L'element més antic documentat en l'excavació arqueològica va ser una sénia de tradició islàmica.

Una sénia era un mecanisme d'enginyeria ideat per a extraure aigua del subsol. El seu origen és egipci i arribà al Mediterrani occidental a finals del segle VIII a través dels àrabs.

El model fonamental constava de tres parts principals: un pou, un joc de rodes engranades i un safareig. Aquest últim element servia per al magatzem de l'aigua abans de la seua distribució. I, en general, funcionaven mitjançant la força animal.

El principal component era la roda vertical, també anomenada simplement "sénia" o "roda de l'aigua", que era la portadora de la "cadena" o "rosari" dels cadufs encarregats d'extraure l'aigua des del nivell freàtic fins a la superfície. A aquesta roda s'engranava altra horitzontal coneguda també com "roda de l'aire".
El pou de la sénia, de planta allargada amb els extrems quasi sempre arrodonits, solia estar revestit amb maçoneria o rajoles, encara que en ocasions la part més fonda del pou es quedava sense revestir per a facilitar el pas de l'aigua.

Es localitzaven indistintament tant en el medi rural com en l'urbà, amb tendència a ser de majors dimensions les sénies rurals, amb una mitjana de 3,4 metres de llargària.

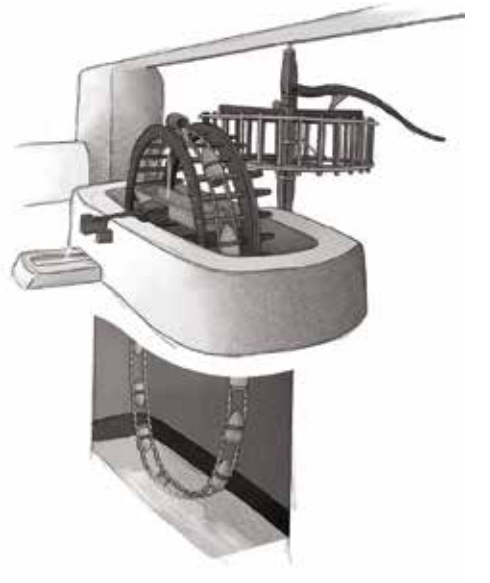

La sénia localitzada en les excavacions arqueològiques de l'edifici de l'Antic Ajuntament ve d'aquesta tradició.
L'estat de conservació que ha arribat fins nosaltres evidencia l'evolució funcional des dels seus inicis com a sénia d'extracció d'aigua, passant per la seua transformació en pou d'aigua per a beure, fins el seu ús final com pou cego i el seu ulterior abandonament. Les actuacions arqueològiques en els murs posaren en evidència una estructura voltada, basada en la construcció d'arcs de descàrrega, vinculada amb la seua fase de pou d'aigua per a beure. Aquest ús es va perdre quan arribà l'aigua potable a les cases d'Aldaia.

El context ens fa pensar que ens trobem davant una sénia ubicada en una zona periurbana que permetia el regadiu d'una xicoteta extensió d'horta pròxima al nucli de població en origen, allí on no arribava l'aigua de les sèquies. En efecte, baix el paviment de l'antic habitatge dels forners es va practicar un sondeig on va aparèixer terra franca d'una fertilitat molt alta, argilosa i amb molt de substrat orgànic, que ens corrobora que la zona, malgrat era de secà al estar per damunt de la línia que marcava la sèquia de Benàger i Faitanar, tenia també gran potencial per ser d'una agricultura intensiva. Probablement aquesta sénia siga mudèjar i construïda ja en època cristiana per mà d'obra musulmana, si tenim en compte que els musulmans d'abans del segle XIII no necessitarien per al seu abastiment més horta que aquella regada per la sèquia de Quart.

Posteriorment, amb l'expansió urbana, la sénia es transformà en un pou d'aigua per a beure compartit per dos cases, per aquest motiu existeix un mur mitger sobre la sénia que ha impedit, de moment, ficar-la en valor.

Per ara la sénia es troba conservada en el subsol a l'espera de poder intervindre en la casa contigua i poder exhibir-la amb les garanties de seguretat necessàries. Així, de moment, i a falta d'una intervenció en profunditat que ens permeta datar-la de forma més acurada, podria dir-se que es tracta de l'element arquitectònic/etnològic més antic del nucli urbà del poble.

Sénies similars han pogut trobar-se i ficar-se en valor en el centre de València, destacant la trobada darrere de la Catedral i a dia de hui visitable en el Centre Arqueològic de l'Almoina.

4.2. L'almàssera / molí

Una almàssera era una instal·lació dedicada essencialment a moldre l'oliva per a obtindre oli. Encara que també es podia usar per a moldre forment i obtindre farina. Estava composta d'una base o solera de planta circular, lleugerament elevada del sòl, per on girava la mola, generalment una gran pedra de forma cònica o cilíndrica. Les grans almàsseres funcionaven amb impuls animal, encara que les més menudes o domèstiques podien fer-ho simplement amb la força humana. Al costat de la solera existia una bassa o receptacle on anava a parar el producte ja mólt. També solien existir, complementant la zona de moldre, una premsa i un forn, per a acabar d'extraure les últimes gotes d'oli i per a calfar-lo posteriorment i separar decantant el propi oli dels residus.

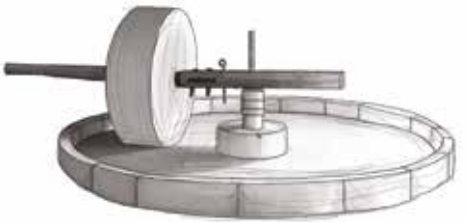

En la zona situada baix de l'arc que s'obri al pati aparegueren, durant les excavacions i per davall els paviments de l'antic habitatge de l'agutzil i del calabós, restes de la solera d'una almàssera o molí. Arqueològicament es dataren en el segle XIX. Aquest element etnològic es complementaria amb les sitges trobades en el mateix sector del subsol de la casa, i hauria d'associar-se als primers usos que tingué la vivenda probablement ja en el segle XVIII. És a dir, emmagatzemar i manipular matèries primeres procedents del secà per a transformar-les en productes elaborats.

Açò fou una cosa habitual en les cases coetànies d'Aldaia de cert nivell adquisitiu, tenint en compte que fou un municipi on alguns dels seus principals cultius eren el forment i l'olivera, a més de la vinya i la garrofera, ja que no hem d'oblidar que Aldaia tingué, fins mitjans del segle XX, més terra dedicada al secà que al regadiu.

El cèlebre Cavanilles, en les seues "Observaciones sobre la Historia Natural" de l'any 1795, escrivia: "Los frutos de Quart y Aldaya juntos componen 30 libras de seda, 3.200 cahices de trigo, 400 de maiz, 4.800 arrobas de cáñamo, 200 de aceyte, 100 de algarrobas , 520 cántaros de vino, mucha alfalfa, melones, pimientos y hortalizas".

Per la seua part, Pascual Madoz, l'any 1850, deia d'Aldaia que té "buenos sembrados, muchas moreras y otros frutos [...] se crian abundantes viñedos, olivos y algarrobos, cuya diversidad de árboles y productos hacen que este término sea uno de los más amenos, risueños y feraces, que dan principio á la huerta de Valencia. Produce trigo, algarrobas, aceite, vino, seda, cáñamo, toda clase de hortaliza en particular muchos pimientos, y diversas frutas siendo los melones muy estimados por su esquisito sabor".

Aquestes característiques del camp d'Aldaia de finals del segle XVIII i mitjans del segle XIX fiquen clarament de manifest la dualitat horta-secà del poble: vinya, garroferes, oliveres i forment per un costat, i hortalisses per un altre, sense oblidar el cultiu de les moreres per alimentar els cucs que posteriorment feien fil de seda. Les moreres, però, no solien plantar-se en camps sencers sinó que allò que es solia fer era fer créixer arbres de forma lineal i paral·lela a les sèquies, complementant així amb aquests arbres el paisatge d'horta típica. De fet la gent del poble produïa seda de forma suplementària a la resta de cultius, quasi mai de forma exclusiva, amb la construcció de canyissos a les andanes de les cases, on tenien els cucs alimentats per la fulla de la morera.

Les restes trobades de l'almàssera/molí foren molt escasses, però suficients per a poder reconèixer l'estructura i identificar-la. Aparegueren junt a l'arrancada de

l'arc que dóna al pati. Allí es va poder documentar, per davall del paviment de la casa de l'agutzil, una estructura que començava a fer un arc. En un primer lloc es va pensar que podria ser un element decoratiu tipus escaló per a passar d'una estància a una altra, però en la part central i just baix el centre de l'arc van aparèixer les restes de la solera.

Es va continuar excavant a l'actual pati i, malauradament, en aquesta zona una potent reforma del seu paviment va arrasar tota la resta de la solera.

No obstant, pel tipus de paviment –morter de calç– i, sobretot, per l'absència de materials més durs com pedra o rajola, es va determinar que era un molí domèstic que es feia funcionar amb la força humana i no amb força animal.

Encara que no es van trobar restes del producte que podria haver-se elaborat com el segó de blat o forment –com a residu de la farina– ni pinyols d'oliva –com a residu de l'oli– al seu voltant, es pensa que aquesta estructura perfectament podria haver servit per a alternar la producció d'ambdós productes. De fet, va ser una cosa prou comuna a les cases grans d'Aldaia, durant els segles XVIII i XIX, produir tant oli com farina sempre segons l'època de l'any. Per al cas de la casa on es va ubicar posteriorment el consistori, es creu que va ser així; alternant tant la producció de farina i oli. Per això s'ha volgut denominar a l'estructura trobada almàssera/molí.

Les escasses restes trobades de l'almàssera/molí estan degudament conservades en el subsol de l'actual i nova sala d'exposicions "Espai d'Art Plaça Major" baix de l'arc.

4.3. Les sitges

De forma complementària al descobriment de l'almàssera/molí, es van documentar una sèrie d'estructures al subsol de l'ala dreta de la casa que s'han interpretat com a sitges.

Les sitges són magatzems per a guardar, generalment, cereals a granel. Solen ser subterrànies i ben construïdes amb obra de fàbrica o bé simples excavacions en terreny natural. Aquest tipus d'emmagatzematge ve de l'Antiguitat i ha perdurat fins al segle XIX. Les sitges més antigues eren senzills forats excavats en la terra on, després de fer foc al seu interior per a sanejar-lo i endurir les seues parets, es col·locava el cereal, moltes voltes també tostat per a que es mantinguera conservat més temps. Finalment, es segellava hermèticament i es deixava allí fins que fera falta.

El control del cereal es va convertir en motiu de conflicte socio-econòmic ja des de la pròpia Antiguitat. Per això es va decidir mantindre un control sobre el mateix ja en temps dels romans. Aquest tipus de magatzem es van denominar *horreum*, que derivà al castellà com "horreo", tan populars al nord de la Península Ibèrica per construir-se, de forma contrària a com es solia fer al Mediterrani, en altura per a mantindre el cereal lluny de l'humitat tan freqüent i típica d'aquelles terres. En la nostra zona la paraula sitja ve del grec *siros*, que ve a significar, precisament, "forat per a conservar gra", encara que també es va incorporar al castellà amb la forma "silo".

Cal diferenciar la sitja de l'almodí. Paraula mixta d'origen tant romà com àrab, que ve del llatí *modius* i a la que el món musulmà acabà per anomenar *almudi*. L'almodí (en valencià) era un lloc on s'emmagatzemava el gra per al seu control fiscal, i on es controlava la seua qualitat i pes, tot baix una gestió municipal. També existien almodins a Aragó i Murcia.

A Aldaia va existir un almodí o pòsit municipal per a l'emmagatzematge de forment i la seua corresponent gestió, ja que aquest era un dels principals cultius del secà de la població des d'època medieval, tal i com Cavanilles i Madoz ens deixaren constància. Aquest es situava al costat de la cisterna i estava protegit per un custodi a càrrec de l'ajuntament.

No obstant això, ja en el segle XIX algunes cases van comptar amb magatzems propis. En l'edifici de l'Antic Ajuntament es van descobrir alguns depòsits en el subsol del que després seria l'habitatge de l'agutzil, datats en aquest segle. Es tracta de construccions subterrànies dotades d'una obertura superior a manera d'embut o "tolva", que a més tenien un accés lateral a través d'una comporta i un xicotet arc. En definitiva, una sitja.

Imatges de les sitges documentades a Aldaia. Embut o boca d'entrada i planta d'una sitja.

Durant els treballs arqueològics i arquitectònics s'ha recuperat de forma íntegra una sitja al cantó de l'ala esquerra, espai que ha sigut tractat per a la seua contemplació. Les seues dimensions són de 1,83 metres de llarg per 0,85 metres d'ample i 1,42 metres d'alçada. Per la seua situació caldria associar-ho a l'almàssera/molí per a la posterior obtenció de farina, encara que segurament alternara, com s'ha comentat, aquesta producció amb l'elaboració d'oli per a ús domèstic.

Aquestes sitges van deixar de tindre ús, igual que l'almàssera/molí, a la fi del segle XIX, sent emplenades amb enderrocs. Circumstancialment, a través dels treballs arqueològics, es va documentar que també van patir els efectes de la "riuà" de 1957, en trobar-se diversos centímetres de fang sobre estos enderrocs.

4.4. Habitatge de l'agutzil - Calabós

A la fi del segle XIX l'ajuntament es va instal·lar en la planta superior de la present casa, antany dedicada a labors relacionades amb la transformació de productes agrícoles, probablement convertint la seua gran andana en dependències municipals. A aquestes dependències s'accedia a través d'una escaleta i un xicotet vestíbul obert directament al carrer. A principis de segle XX, la zona abans dedicada a sitges i almàssera/molí de l'ala esquerra de la casa es va transformar en habitatge de l'agutzil, a la qual s'accedia des del mateix vestíbul que donava a l'escala que pujava a l'ajuntament. En aquest vestíbul, i a manera de primer replà de l'escala, s'ha recuperat un bonic paviment de rajoles hidràuliques que, com a principal característica, van ser fabricades en el propi municipi per la hui extinta fàbrica ceràmica "F. Puchades" de principis del segle XX.

Imatges del paviment, abans i després de la seua restauració.

En l'esmentat habitatge vivia l'agutzil amb la seua família i constava de diverses habitacions, cuina, bany i un xicotet pati on també existia el calabós municipal. Aquest fet ens ofereix l'anècdota que els presos solien molestar la família de l'agutzil sol·licitant aigua i menjar.

A través de l'arqueologia s'han pogut documentar restes dels paviments d'aquell primer habitatge de l'agutzil. Paviments molt humils formats per rajoletes ceràmiques i simples rajoles col·locades planes. També s'han documentat dos pous cecs i tota la xarxa de canalitzacions de desaigüe, inclús el del calabós, on anaven a parar.

Les estàncies domèstiques van patir els efectes de la gran "riuà" de l'any 1957, la qual cosa va obligar a realitzar una profunda reforma de l'habitatge, sobretot canviant els seus paviments.

L'agutzil era un funcionari de l'ajuntament encarregat essencialment de fer els pregons municipals, encara que també realitzava tasques de vigilant nocturn, portar la correspondència oficial i inclús canviar peretes.

L'últim agutzil, aquell que visqué en el baix de l'antic ajuntament, va ser Francisco Martínez Cánoves, més conegut com "Paco el alguacil" o simplement "Coa". Començà a treballar el 27 de febrer de 1945 fins el 27 de maig de 1977. Anava vestit amb uniforme i duia una trompeteta que feia sonar abans de cada pregó.

Pel que respecta a l'edifici, el consistori va adquirir, a la fi dels anys seixanta del passat segle, el forn i l'habitatge contigus a l'habitatge de l'agutzil, on a més vivien els forners, per a ampliar les dependències municipals i crear la primera sala d'exposicions d'Aldaia.

En conseqüència, tot el conjunt va patir una profunda reforma que va comportar la desaparició del forn i de l'habitatge de l'agutzil, encara que es va conservar el calabós al costat de les dependències de la policia local, en ús fins als anys huitanta.

El calabós era un xicotet espai que s'utilitzava com a presó municipal. Es tractava d'una cambra construïda amb rajoles massisses i volta rebaixada amb un únic accés, tancat per una sòlida porta de ferro en la qual existia una xicoteta obertura per a poder comunicar-se amb els presos. En el seu interior existia una latrina i un catre. Evidentment no es tractava d'una presó, sinó simplement d'un espai per a tancar eventualment a delinqüents d'estar per casa, borratxos o esvalotadors.

Curiosament, el calabós estava dins de l'habitatge de l'agutzil i compartien els mateixos desaigües, en origen un pou cec i, posteriorment, una canonada que anava al clavegueram públic, així com els accessos. Aquest fet ens ofereix l'anècdota que els presos solien molestar la família de l'agutzil sol·licitant aigua i menjar. I segurament manifestar que eren innocents.

Després de l'adquisició, per part de l'ajuntament, del forn contigu per a ampliar les dependències municipals, a la fi dels anys seixanta del segle XX, l'habitatge de l'agutzil serà transformat en les instal·lacions de la policia municipal. Aquest fet mantindrà encara actiu el calabós alguns anys fins que, una vegada fora d'ús, es va transformar en un xicotet magatzem-arxiu, obrint-se al seu torn una xicoteta finestra.

Finalment, i enfront de l'estat tant de ruïna com per problemes d'humitats, es va decidir el seu enderrocament per a guanyar en el seu lloc l'actual sala d'exposicions anomenada "Plaça Major" en record del primitiu nom de l'actual Plaça de la Constitució. No obstant això, la seua porta es va conservar perquè no es perdera la memòria de tan pintoresc espai.

4.5. La "riuà" de 1957

A l'octubre de l'any 1957 la comarca de l'Horta va patir les conseqüències de la pitjor riuada que es recorda. Han transcendit de forma molt notòria els efectes de la inundació sobre la ciutat de València, però a Aldaia també va ser de gran abast, sent aquest municipi i el de Catarroja els principals damnificats després de la capital. En aquest cas el causant va ser el barranquet de la Saleta, més que el propi riu Túria.

El diari *Jornada*, el 26 d'octubre de 1957, escrivia: "Alrededor de la una y media de la tarde el agua comenzó a elevarse por encima del muro de contención entrando a raudales por las calles del pueblo. La zona más afectada ha sido la comprendida por las calles de San Vicente, Remedio, Vázquez Mella, Iglesia, Arrabales y la Plaza del Caudillo. [...] La impetuosidad de la corriente arrastró los enseres de las casas, rompió muros y puertas destrozando cuanto encontró a su paso. Los talleres y pequeñas fábricas de esta población, especialmente los dedicados a la fabricación de los llamados neceseres, repletos de mercancía que debían servir para estas Navidades, han quedado completamente arrasados, así como grandes sectores del término municipal. Las pérdidas se calculan en cifras que superan los veinte millones de pesetas".

En nombroses cases el nivell de l'aigua va sobrepassar el metre i setanta centímetres d'altura, i algunes d'elles com una que existia entre els carrers de Sant Francesc i de l'Església, enfront del carrer del Remei, va caure a causa de la força de la crescuda.

En l'antic edifici consistorial també s'ha descobert, a través de l'arqueologia, alguns dels efectes de la riuada. Dins de la sitja excavada en el cantó de la casa a mà esquerra, es va documentar fang depositat després de la retirada de les aigües, així com alguns recipients d'ús domèstic que es degueren colar per l'embut superior i que allí van romandre muts fins a la seua recent recuperació.

4.6. El forn

Els forns antics de naturalesa urbana que existien al territori valencià eren de tradició moruna. És a dir, una gran volta generalment de rajola i potents capes de calç, encaixada en tres grossos murs sense obertures que feien al mateix temps de contenidors del pes de la volta i retenidors de la calor.

Les rajoles solien presentar característiques refractàries perquè la calor no les malbaratara a causa del continu funcionament del forn. Aquests forns moruns funcionaven introduint nombrosa quantitat de llenya en el seu interior a través d'una única obertura per a, una vegada obtingudes las brases, coure els pans amb la seua calor apartant als costats les brases i cendres. La boca solia tancar-se amb una porteta de ferro per a regular la calor i un xicotet forat en la part superior per a l'eixida del fum.

Per al seu correcte funcionament era necessari tindre, de forma annexa, una altra estància per a l'apilament de llenya. Popularment s'anomenava a aquesta estància alcabó.

Finalment, estava el lloc que ocupava la zona per a despatxar el pa, generalment un espai de planta rectangular i major grandària que aquell on es trobava el propi forn. Lloc al qual s'accedia des del carrer i on solien existir vans, bancs i altres elements auxiliars per a la manipulació de la massa i/o venda del pa.

Les restes arqueològiques associades al descobriment del forn es corresponen amb l'inici de l'escaleta de l'alcabó o magatzem de llenya, que en aquest cas estava en una planta superior, i la base de la càmera del foc, formada per una plataforma de 2,50 metres de diàmetre de materials afectats per las altes temperatures que es varen aconseguir en el seu interior, tenint en compte el continu ús que tingué a través del temps.

Imatge de la planta del forn trobada durant les excavacions arqueològiques.

Al costat d'aquesta estructura es documentaren les restes dels murs oest i sud del tancament del forn. A sobre d'aquest últim mur s'ubicaria la porta del forn. Enfront del mateix i cap a la plaça s'obria la zona de fer el pa on estaven els mostradors per a la seua venda. Aquest últim espai es va trobar completament remodelat amb taulellets blancs de mitjans del segle XX i vinculat amb el despatx de pa, el qual va estar en ús fins a finals dels anys seixanta. Aquest forn s'anomenava "Forn de Sant Josep", encara que es coneixia popularment com el "forn de la plaça", regentat per la família Ruiz fins el seu tancament.

Per la documentació consultada, però, caldria identificar el lloc d'aquest forn amb el Forn de la Senyoria, d'origen medieval. És a dir, que va haver un forn des d'època medieval fins finals dels anys seixanta en la mateixa ubicació i, probablement, amb un ús ininterromput.

El descobriment del mur mitjaner entre el forn i la casa-consistori, fet amb la tècnica constructiva de la tapia calicostrada, posa en evidència que es tracta d'un mur alçat amb una tècnica d'origen medieval. Cosa que ens confirmaria l'antiguitat de l'edifici on estaria el forn. Aquest tipus de mur, fet amb capes de terra premsada entre dos fortes capes de calç i entre tapieres, era prou comú en Aldaia. La mà d'obra seria amb quasi total seguretat mudèjar.

Ara per ara les restes del forn es troben degudament conservades en el subsol dels estudis de l'actual Aldaia Ràdio a excepció d'un mur de tàpia que es pot veure en el vestíbul de l'edifici.

5

Altres edificis civils històrics del poble

La recuperació de “l’Antic Ajuntament” se suma a altres edificis també amb història del municipi. Aldaia, poble de l’Horta històricament dedicat a l’agricultura –forment, vinya, garrofes, olives, hortalisses– i a l’elaboració de productes procedents del camp –vi, seda, oli, conserves–, encara que prompte va començar a desenvolupar indústria de cort tradicional –palmitos i pipes de fumar– i després una altra més potent gràcies a la qualitat de l’argila dels seus camps –rajoles i ceràmica–, ha conservat escassos vestigis del seu passat.

L’absència de lleis de Patrimoni fins a ben avançat el segle XX (Llei de Patrimoni Espanyol de 1985 i Llei Valenciana del Patrimoni Cultural de 1998), juntament amb el voraç “desarrollismo” de la segona meitat del mateix segle, va provocar la indiscriminada desaparició de l’arquitectura tradicional, inclosos palaus i ermites, com el que presidia la plaça Major al costat del campanar de l’església i l’ermita de Sant Rafel.

No obstant això, s’han conservat uns altres com el palauet que hui ocupa el Museu del Palmito (MUPA), la “Casa del Bollo” i tantes cases encara d’arquitectura tradicional. Tampoc ens podem oblidar de la construcció de caràcter etnològic més imponent que Aldaia conserva: la Cisterna. A continuació s’oferirà un breu repàs als més importants de titularitat municipal.

5.1. La Casa de la Llotgeta

Aquest edifici és l’únic palauet senyorial que s’ha conservat en peu de tants que hi havia a Aldaia. La popular denominació de “Casa de la Llotgeta” ve per la *loggia* que presideix la part més alta de l’edifici.

Aquest tipus de *loggia* va aparèixer a València a principis del segle XVI aplicada a edificis residencials de mans dels Borja, i més concretament en el seu palau de la plaça de Sant LLorenç, actual seu de Les Corts. De forma simultània també es va aplicar aquest model de finestres corregudes en edificis de caràcter públic, destacant entre ells la *loggia* del Consolat del Mar, al costat de la Llotja dels Mercaders.

Ràpid es va estendre a molts altres palaus tant de València com de la resta del Regne, popularitzant-se entre els segles XVI i XVII. A València val la pena destacar, a més dels ja esmentats, el del Palau dels Català de Valeriola al carrer de la Mar i el del Col·legi del Patriarca.

A Aldaia, a més de l'actual palauet, també existia un altre en la plaça Major annex a l'Església de l'Anunciació, derrocat a principis dels anys setanta del segle XX.

La "Casa de la Llotgeta", situada en la confluència dels carrers Major i Església, enfront del propi temple, està dedicat actualment a Museu del Palmito (MUPA).

Construït amb la tècnica de la tàpia valenciana, presenta tres plantes: la planta baixa, la planta alta o cambra principal i la *loggia*. Aquest últim espai, almenys en el cas d'Aldaia, estava en origen obert. Consta de dotze obertures realitzades amb arcs de mig punt sostinguts per pilastres de rajola massissa. Al seu torn presenten una xicoteta mènsula molturada. Els forjats estan realitzats també amb "revoltó" de rajoles i bigues de fusta. I els arcs originals del seu interior estan tanmateix construïts amb rajoles massisses, igual que les llindes de les seues finestres. En la seua façana destaca una gran balconada de tall barroc que, no obstant això, no és original. Ha de ser del segle XVIII o XIX.

Aquest edifici, juntament amb l'Església de l'Anunciació, són els edificis en ús més antics d'Aldaia.

5.2. La Casa del Bollo

"La Casa del Bollo" és una de les mostres d'edifici o "casa de poble" més representativa, arquitectònicament parlant, de les que encara es conserven del segle XIX a Aldaia.

La seua situació al carrer Major ofereix una planta de molt fàcil lectura funcional. Aquestes cases es dividien principalment en 3 cossos: el principal, on es vivia, el secundari, on es treballava i emmagatzemava, i el corral que servia de nexe entre els dos primers.

El cos principal recau al carrer Major. És la zona més noble de la casa i on residia la família propietària. Consta de dos navades paral·leles al carrer.
La seua façana està composta de forma simètrica per un accés central, amb una finestra a cada costat, i tres balcons en la planta primera. S'accedia a l'habitatge per la gran porta central, per la qual també solien entrar els carros tirats per cavalleria fins arribar al corral. Encara que aquesta casa, en tindre també accés pel carrer Sant Antoni, simultaniejava aquesta funció. El paviment d'aquestes zones solia ser o bé empedrat de cants de riu, o bé enllosat de rodeno.

En la planta baixa estava la cuina, la llar i algunes habitacions. En la planta superior estava la resta de dormitoris.
El cos secundari, anomenat popularment "portalà" –a les cases que donaven a dos carrers– recau al carrer de Sant Antoni. Aquest cos, moltes vegades de major grandària al principal, estava destinat a funcions relacionades amb el món agrícola. En les plantes baixes es feia i emmagatzemava vi, es molia farina o es produïa oli. En les plantes superiors s'emmagatzemaven garrofes i es penjava, per a assecar-se, tabac amb el qual després es feien caliquenyos. També es penjaven melons, anomenats popularment "melons de tot l'any". Finalment solien existir canyissos per a criar cucs dels quals extraure posteriorment seda.

La part central de la casa l'ocupava el corral. Aquest podia ser diàfan i arribar de mitgera a mitgera de les cases confrontants, encara que el més corrent era que tinguera un o dos cossos longitudinals i paral·lels a aquest, unint el cos principal i el secundari.

El corral era l'ànima de la casa, d'igual manera que ho era a les cases romanes i les cases musulmanes, de les quals s'ha heretat aquest fet. Donava llum i aire a l'habitatge i a la zona de treball, alhora que separava tots dos cossos.

Podia estar totalment obert al sol, encara que en nombroses ocasions es plantaven parres o arbres fruiters que donaren ombra i fruits. I sempre comptava amb la presència d'un o diversos pous d'aigua. També annex al corral estaven els estables, i sobre aquest el seu paller, i altres instal·lacions per a albergar animals per al consum propi com gallines, conills, porcs i, a vegades, fins a ovelles. Sense

oblidar la presència de gossos i gats, tan útils sempre per a mantindre als ratolins baix control.

5.3. La Cisterna

Una cisterna és un gran aljub construït baix terra per a emmagatzemar aigua, generalment per a ús humà (beure), encara que també hi ha cisternes d'ús agrícola. La paraula cisterna ve directament del llatí amb el mateix significat, a diferència d'aljub que procedeix de l'àrab *al-gubb*. En castellà s'escriu "aljibe". Totes dues paraules s'alternen en la nostra llengua per a determinar el mateix element etnològic, encara que se sol qualificar a les cisternes com a construccions públiques i, en general, solen ser més grans que els aljubs.

La manera d'aprovisionament de l'aigua pot ser mitjançant la pluja, a través d'un brollador natural o directament des d'un riu o una séquia.

La Cisterna d'Aldaia és una de les millors conservades de tota la província de València. Té unes mesures que, a més, la fan ser una de les més grans conservades, i és pràcticament igual a l'existent al poble veí de Quart de Poblet.

La de Quart, segons el medievalista i professor Pedro López Elum, és de temps islàmics. Almenys la seua tipologia així ens ho indica. No obstant això, datar un element construït sense una intervenció arqueològica ha de prendre's amb certa cautela.

La d'Aldaia, segons documentació aportada per José Ramón Sanchis Alfonso, es va construir durant la primera meitat del segle XVII. Almenys en 1655 ja estava en ús.

Aquesta construcció consta de tres parts essencials: la cisterna o depòsit d'aigua pròpiament dit, la zona d'accés formada per una obertura al carrer, escales i zona de recollida d'aigua, i el canal d'aprovisionament d'aigua. El canal de subministrament, en el cas d'Aldaia, era una xicoteta séquia que partia des de la séquia mare de Benàger i Faitanar fins al depòsit.

El depòsit mesura uns 16 metres de llarg per uns 6 d'ample, i la seua altura supera els 7 metres. L'accés està format per un túnel descendent i voltat amb arc de mig punt, construït amb forta argamassa de calç i pedres de riu, encara que també s'observa alguna rajola. La seua longitud supera els 25 metres. En la part final del mateix existeix un xicotet replà on estan les fonts; 4 assortidors en forma d'aixeta comunicats amb el dipòsit. Entre aquest replà i el dipòsit existeix una sòlida paret construïda amb una fortíssima argamassa de pedres i calç.

Imatges corresponents a l'escala d'accés a la zona d'abastiment de la cisterna.

Imatge de la zona d'assortidors.

Interior de la Cisterna, mirant cap al Nord i cap al Sud, on es troba la gàrgola de subministrament.

Mur que separa el depòsit de la zona de les aixetes.

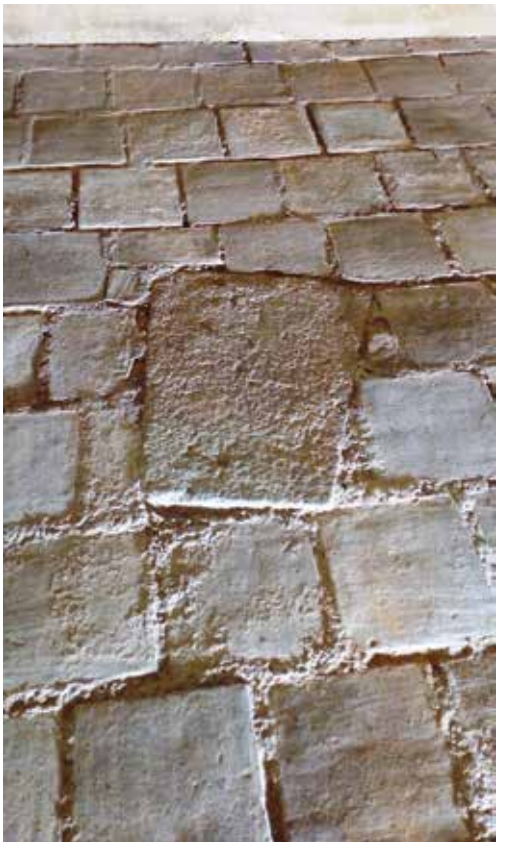

Pedra on colpeja l'aigua quan cau per la gàrgola.

Apertura a la volta per a accedir en origen al depòsit.

La cisterna se solia omplir cada any amb aigües de la Séquia de Benàger, generalment al gener en ser més freda, que al seu torn procedia del riu Túria. Posteriorment s'obria a la població en els mesos de més calor i carestia d'aigua per al consum domèstic. Després de l'estiu, es buidaven les seues restes, es netejava i s'emblanquinava l'interior del depòsit, per a la seua desinfecció, fins al seu nou ompliment. Cal assenyalar que es conserva en perfecte estat el canal o gàrgola de pedra que abocava l'aigua al depòsit, així com la pedra en la qual colpejava l'aigua. La resta del paviment eren rajoles ceràmiques unides amb fort morter.

Per a accedir al dipòsit existien dos obertures en la superior del mateix. Calia descendir verticalment per cordes o escales.

Després de l'enderrocament del vell mercat i la construcció del nou ajuntament en el seu solar, es va dissenyar la fonamentació de l'edifici respectant la cisterna. Actualment ja no s'accedeix a la mateixa des del carrer, sinó des del vestíbul de l'edifici consistorial.

Hui manca de l'ús per al qual es va construir, encara que la cisterna va entrar en declivi després de la "riuà" de 1957 juntament amb la generalitzada arribada de l'aigua potable a les cases d'Aldaia. En 1960 es va tancar al seu ús, encara que eventualment s'ha usat per a instal·lar el Betlem o realitzar concerts.

BIBLIOGRAFIA

FERRANDIS MONTESINOS, J. (2015): *Informe Preliminar I de la Intervención arqueológica en el edificio del Antiguo Consistorio y las casas colindantes de la calle Pablo Iglesias nº 7-17 de Aldaia (Valencia)*.

FERRANDIS MONTESINOS, J. (2016): *Informe Preliminar I (Anexo) de la Intervención arqueológica en el edificio del Antiguo Consistorio y las casas colindantes de la calle Pablo Iglesias nº 7-17 de Aldaia (Valencia)*.

FERRANDIS MONTESINOS, J. (2019): *Informe Preliminar I (Anexo II) de la Intervención arqueológica en el edificio del Antiguo Consistorio y las casas colindantes de la calle Pablo Iglesias nº 7-17 de Aldaia (Valencia)*.

SANCHIS ALFONSO, J. R. (2018): *Aldaia: Història, etnologia, toponímia i urbanisme.* Ajuntament d'Aldaia. Aldaia.

El Antiguo Ayuntamiento
Historia, etnología y arquitectura civil en Aldaia

Esta obra muestra los resultados de la intervención arqueológica realizada con motivo de la transformación del edificio que antaño ocupaba el Consistorio en Espai Jove y centro cultural multiusos –sala de exposiciones, de conferencias, sede de la radio-, así como el resultado final de la obra arquitectónica tras adaptarse a los valores patrimoniales emanados de la arqueología.

Los resultados, tras la aplicación de la metodología arqueológica –tanto mural como de subsuelo-, nos brindan un mosaico de información donde la historia, la etnología y la arquitectura -de la que se desprende también datos sobre urbanismo- se convierten en protagonistas para con Aldaia y muestran un rico pasado que va desde el siglo XVIII hasta casi nuestros días.

Por lo que a la recuperación del edificio se trata, se ha puesto de manifiesto que en origen eran dos inmuebles: una "casa de poble" dedicada a vivienda y a labores relacionadas con el mundo agrícola, y un horno de origen medieval.

Durante su rehabilitación se ha procurado recuperar los valores arquitectónicos de la "casa de poble", restableciendo en la medida de lo posible los huecos originales tanto de sus fachadas como de su interior, así como la recuperación de los dos inmensos arcos interiores y sus forjados de vigas y *revoltons*. Del antiguo horno merece remarcar que se ha puesto en valor el muro de tapia de tierra, de origen medieval, que cerraba uno de sus laterales, que no era sino el horno de la señoría, sus forjados de madera y las cubiertas. En este espacio también se ha querido recuperar parte del pavimento que el antiguo ayuntamiento tenía a principios de siglo XX, de la fábrica local de cerámica "F. Puchades".

Por otro lado, se han documentado los diferentes usos que tuvieron sendos edificios a través de la historia de los últimos dos siglos mediante la arqueología aplicada al subsuelo.

De este modo se ha descartado que la población de Aldaia tuviera su origen islámico en esta parte del casco urbano, aunque la existencia de una noria de tradición musulmana nos indica que bajo del edificio existió una huerta periurbana complementaria a la huerta irrigada por las acequias de Quart y del Comuner. Esta era la primera premisa que justificaba la intervención arqueológica. Es por ello que, debido a sus resultados negativos, habrá que seguir trabajando para poder ubicar el origen de la población.

Sin embargo, las excavaciones ofrecieron numerosos elementos patrimoniales que nos ayudan a conocer y entender el pasado de Aldaia desde numerosos puntos de vista.

Así, se ha podido determinar que el antiguo ayuntamiento, una vez se instaló en el presente edificio durante la segunda mitad del siglo XIX, presidía la que antaño se denominaba "Plaça Major". Sin embargo, la actual plaza no era como hoy se conoce. Hasta los años sesenta del siglo XX estuvo formada por dos plazas menores: la plaza del Caudillo y la plaza del Padre Guzmán, antaño llamada popularmente "placeta de Baix" o "de les Moreres". Junto a esta existía la plaza de la Cisterna, que no era más que una plazoleta frente a donde hoy se levanta el ayuntamiento. Las dos plazas estaban unidas por dos estrechas calles: la calle del Mestre Giner, antaño calle de la Pelota, y el popular callejón del Sastre, antaño llamado calle de la Torre. En medio se levantaba una manzana de casas que el ayuntamiento adquirió para crear la actual plaza, por eso hoy presenta su peculiar aspecto alargado de este a oeste.

Han podido recuperarse varias placas de calles y plazas de aquel urbanismo propio aún del siglo XIX. Asimismo, se recuperaron restos de otras placas cerámicas que nos hablan de la violencia que existió en l'Horta durante el siglo XIX. Y es que fue un siglo donde tanto las revoluciones, las guerras como los ajusticiamientos o venganzas fueron constantes.

También ha podido documentarse que el ala izquierda de la casa estuvo destinada a la vivienda del alguacil, además de ubicarse allí el calabozo municipal. De forma previa, durante el siglo XIX, la misma zona estuvo ocupada por un grupo de silos para almacenar grano, así como por la existencia de una almazara o molino de carácter doméstico. El actual patio formó, asimismo, parte de dichas instalaciones.

En el otro extremo de la casa existía una vivienda. Ésta estuvo ocupada, en última instancia, por los horneros que regentaban el horno anexo.

El mencionado horno estuvo en funcionamiento hasta finales de los años sesenta del siglo XX, momento en el que el ayuntamiento lo adquirió para ampliar sus dependencias. Lo más notable del caso es que este horno era el heredero del "horno de la señoría" de Aldaia, de origen medieval, sino el mismo.

Finalmente, ha podido documentarse parte de los efectos que la riada de 1957 causó en Aldaia, así como la recuperación de numerosos elementos de carácter mueble que nos ayudan a entender, en definitiva, la vida cotidiana de las gentes de Aldaia durante los siglos XIX y XX.

The Old town Hall
History, ethnology and civil architecture in Aldaia

The Muslim hamlet of Aldaia was gralt is with great pride and interest that we share the architectural, archeological and patrimonial value of the transformation carried out on the building that currently houses, amongst other things, the Youth centre, multi-purpose cultural center and local radio station.

The results of the archaeological intervention, both above and below ground, provide us with a rich mosaic of information about Aldaia's past in terms of its history, ethnology and urban profile that spans from the eighteenth century to the present day.

It must be said that originally, and due to the discovery of the remenants of a tradional Muslim style water wheel under the building, it was believed that the population of Aldaia had its Islamic origin here in this part of the urban centre. This was in fact the very impetus for carrying out the archaeological survey. However, as a result the excavations, it was established that this was not the case, Therefore we will have to continue looking in order to locate the first settlement of the town and its people.

Related to this and in the context of agriculture, the existence of the water wheel logically leads to believe that there must have been peri-urban lands here which were irrigated by the water wheel and the irrigation canals of "Quart" and "Comuner". As a point of interest, these "Quart" and "Comuner" canals are still in use today for irrigation, much the same as they were centuries ago.

As far as the restoration of the building is concerned, it became clear that originally there were in fact two buildings, one being a traditional village house come farm building, and the other being a medieval bakery.

An extensive rehabilitation process was initiated with the aim of recovering and revealing the architectural values of these edifices. The challenge was to restore as much as possible of the original structures, both of their facades and of the interior, including the reinstatement of two immense inner arches, vaulted ceilings complete with wooden beams.

Some noteworthy characteristics of the previously mentioned medieval bakery, which was the sole property of the Lord, are the earthen wall which constituted one of its gable ends, its wooden floors and its ceilings.

In these spaces we also wanted to recover part of the pavement that the

old town hall had at the beginning of the 20th century, complete with its ceramic pavement tiles which were fabricated locally at the ceramic factory of “F. Puchades.“

Finally, in considering the buildings, it was discovered that the left side of the house was at some point occupied by the town’s Sheriff as well as a holding cell. In addition, it was discovered that before this, the space contained a number of Silos which were used to store grain as well as an oil press, probably used for the pressing of olives to extract oil, and there was also a domestic mill. The current patio also formed part of this functional facility.

At the other end of the building there was a living space with part of its kitchen and pantry. This house was occupied, in the last instance, by the bakers who ran the bakery.

The aforementioned bakery was still in operation until the late 1960s, at which time it was purchased by the town hall to fulfill its growing needs.

Last but not least, we were able to document some of the effects caused by the 1957 floods in Aldaia, as well as the recovery of numerous pieces of furniture which help us to understand the daily lives of the people of Aldaia in both the 19th and 20th centuries.

The excavations have provided numerous patrimonial elements that have helped us to discover and understand part of Aldaia’s past from many perspectives.

Thus, it has been determined that the old town hall, which was housed in the present building during the second half of the nineteenth century, was situated in what was once called “Plaça Major” (Main Square). Later, during the Franco regime, it was called the “Plaça Caudillo” (Warlord democracy, it was renamed again to “Plaza de la Constitución” (Constitution Square).

The current square was not as it is today. Until the 1960’s it was actually composed of two smaller squares: the aforementioned Caudillo Square and the Father Guzmán Square, once popularly called “placeta de Baix” (the little lower Square) or “de les Moreres” (the Moors Square). Next to this there was the Plaza de la Cisterna (Cistern Square), which was nothing more than a small square in front of where the town hall stands today.

These two squares were linked by two narrow streets. The street of Mestre Giner, formerly Calle de la Pelota (Ball Street), which was used as a handball court, and the commonly named Callejón del Sastre (Taylor’s lane), formerly called Calle de la Torre (Tower Street). The first corresponds, approximately, with the current north

pavement of the Plaza de la Constitución and the second with the south pavement. In the middle rose a block of houses that the city acquired to create the current square, which explains why it possesses the current peculiar aspect which iselongated from east to west.

Several street and square name plates from the 19th century were unearthed. Likewise, the remains of other ceramic name plates were recovered which show the turbulent and often violent times that "l'Horta" (countryside) suffered during the 19th century. A century where amongst other things, revolutions, wars and executions or revenge were constant.

In summary. As a result of the archaeological study, we have been able to determine the different uses of these buildings over the last two centuries.

9 788409 132201

Col·lecció Llotgeta de Patrimoni Local

4

"L'Antic Ajuntament. Història, etnologia i arquitectura civil a Aldaia" és una breu però completa mostra de la història de l'immoble a través de la seua intervenció tant arqueològica com arquitectònica que, finalment, ha acabat per recuperar l'ús del mateix respectant el seu passat. Però no només es parla de l'edifici. A través de la seua intervenció ha pogut recaptar-se informació tant històrica com etnològica que ens permet conèixer el mode de vida de part de la gent del poble des del segle XVIII fins al passat més recent. Així, des d'una sénia de tradició islàmica, un forn senyorial d'origen medieval, una almàssera/molí del segle XIX o restes de la "riuà" de 1957, fins elements que ens parlen del passat urbanístic i fabril de la població fins mitjans del XX. Els resultats es presenten com un heterogeni mosaic de béns patrimonials de diferents moments que ens ajuden a redescobrir part del passat d'Aldaia.

D'AJUNTAMENT ALDAIA